

A MODERN HADTÖRTÉNETÍRÁS TOVÁBBI KUTATÁSRA VÁRÓ IRATANYAGÁRÓL

Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai

A hadügy kora újkori újjászületése: hadügyi forradalmak

A XVI. század első fele a modern államfejlődés történetében a pénzügyek mellett alapvető változások kezdetét jelentette a hadügyek területén is. A kora újkor beköszön-
tével olyan meghatározó fejlődési folyamat indult meg, amely a XVIII. századra végül
több lépcsőben Európa majd minden jelentősebb államában az állandó hadseregek és a
modern hadügyigazgatás kialakulásához vezetett. Az új szemléletű, interdiszciplináris
modern hadtörténetírás által hadügyi forradalomnak, sőt helyesebben hadügyi forradal-
mak vagy változások sorának nevezhető, több évszázados fejlődési folyamat (1500–
1800) első fontosabb korszakában, a XVI. század közepére-második felére a középkori
hadügy úgyszólván újjászületett.⁶⁹ A tűzfegyverek komoly fejlődést követően széles kör-
ben és tömegesen terjedtek el, amit összességében jól jelzett, hogy a középkori fegyver-
tárak (*Rüstkammer*) helyére melléküzemekkel (ágyúöntőház, lőpor-, kalapács-, fűrészm-
alom, kovács-, ács- és egyéb műhelyek, salétromraktár stb.) felszerelt hadszertárak
(*Zeughaus*), a későbbi modern arzenálok (*Arsenal*) előzményei léptek. Ezzel szoros ösz-
szefüggésben óriási átalakuláson ment keresztül a várépítészet is: Európa majd minden
komolyabb hadszínterén felépültek az első modern erődök és erődvárosok, miközben
kezdétét vette az a folyamat, amely során az egykori várépítőmesterek (*Burgbaumeister*)
a XVII–XVIII. század fordulójára hadmérnökökké (*Militäringenieur*) váltak.⁷⁰

⁶⁹ A teljesség igénye nélkül a nemzetközi irodalomból: *Michael Roberts*: *The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker*: *Die militärische Revolution: die Kriegskunst und der Aufstieg des Westens 1500–1800*. Frankfurt–New York, 1990 (angol eredetije: Cambridge, 1988.; franciául: Paris, 1993.); *Jeremy Black*: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. London, 1991.; *M. Brian Downing*: *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton–New Jersey, 1992.; *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. (Ed. *Clifford J. Rogers*.) Boulder–San Francisco–Oxford, 1995.; *David Eltis*: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. New York, 1995. és *Jean Bérenger* (dir.): *La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles)*. (Hautes Études militaires, 6.) Paris, 1998., illetve vö. még *Ágoston Gábor* e számbeli Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angol-
szász hadtörténetírásról című írását. A magyar irodalom eredményeit (főként Kelenik József, Domokos György, Czigány István és Zachar József munkáit) lásd részletesen alább.

⁷⁰ Az előző jegyzetben idézett angol nyelvű összefoglalások mellett a gazdag német nyelvű irodalomból
lásd például (ugyancsak a teljesség igénye nélkül): *Volker Schmidtchen*: *Bombarden, Befestigungen, Büchsen-
meister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance: Eine
Studie zur Entwicklung der Militärtechnik*. Düsseldorf, 1977.; *Hartwig Neumann*: *Das Zeughaus: Die Entwick-
lung eines Bautyps von spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal in deutschsprachigen Bereich vom XV.
bis XIX. Jahrhundert. Teil I. Textband*. (Architectura militaris, 3). Bonn, 1992. és *Uő*: *Festungsbaukunst und
Festungsbautechnik: Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*. (Architectura militaris, 1).
Koblenz, 1988., ill. a magyar nyelvű irodalomból lásd: *Domokos György*: *A kassai királyi hadszertár fegyver-
zete és felszerelése a XVI–XVII. századi inventáriumok tükrében*. *Hadtörténelmi Közlemények* [a továbbiak-
ban: *HK*], 110:4. (1997) 667–747. o., *Uő*: *Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*.

Mindezen alapvető változásokkal egyidejűleg az alkalmilag felfogadott és viszonylag kis létszámú késő középkori seregeket egyre gyakrabban váltották fel már hosszabb időszakokra zsoldban tartott több tízezer fős hadseregek, sőt hadseregtestek, amelyek vezetői és katonái között mind többen voltak olyanok, akik hivatásukat már csaknem valódi mesterségként űzték – legyenek tábornokok, ezredesek vagy egyszerű zsoldosok. A harmincéves háború (1618–1648) időszakától egy újabb jelentősebb hadügyi átalakulás⁷¹ eredményeként fokozatosan kialakuló európai állandó hadseregek és a modern hadügy alapjai tehát a XVI. század első felében kezdtek kialakulni. A középkori hadügy megújulása mindemellett számottevően elősegítette a hadiipar, valamint a gazdaság és több természettudomány fejlődését, alapvető hatást gyakorolt a társadalom majd minden rétegének életvitelére és mentalitására, de természetesen együtt kellett, hogy járjon a had- és a pénzügyigazgatás intézményesülésével is. Így volt mindez a Habsburg-dinasztia osztrák ága (*Casa de Austria*) által irányított és a XVI. század első felében számos országból és tartományból különleges keretek között fokozatosan megszülető középeurópai Habsburg Monarchia (*zusammengesetzte Habsburgermonarchie*)⁷² esetében is.

A bécsi Udvari Haditanács 1556. évi megalapításának jelentősége

I. Miksa császár (1493–1519) jelentős katonai reformjai (mindenekelőtt a *Landsknecht*-katonaság megszervezése, a hadszertár-rendszer alapjainak kiépítése, az első hadiszabályzatok, az ún. *Artikelbriefek* kiadása⁷³) után az I. Ferdinánd által kormányzott osztrák, magyar és cseh tartományokban – a pénzügyigazgatás 1527/28-ban történt

---

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 2.) Budapest, 2000.; Pálffy Géza: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. (Szerk. Mészáros Kálmán.) Budapest, 2002. 61–78. o. és Czigány István: Buda visszavívása. Hadmérnökök, térképészek Buda alatt. Budapest, 1986.

⁷¹ Az 1. jegyzetben idézett munkák közül lásd mindenekelőtt: J. Black, 1991., valamint *Uő*: A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective. In: Rogers, 1995. 95–114., ill. a német nyelvű munkákból mind a mai napig alapvető: Eugen Heischmann: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. (Deutsche Kultur. Historische Reihe, III.) Wien, 1925.

⁷² A fogalomra újabban bőséges irodalommal: Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, 1522–1699. Bd. 1–2. (Österreichische Geschichte) Wien, 2003.

⁷³ Gerhard Kurzmann: Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 5.) Wien, 1985.; Siegfried Fiedler: Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte. (Heerwesen der Neuzeit, Abt. 1/2.) Koblenz, 1985. és mind a mai napig jól használható, többek között nem kis részben a bécsi *Kriegsarchiv* anyaga alapján: Wilhelm Erben: Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel. *Mitteilungen des Instituts der Österreichischen Geschichtsforschung* [a továbbiakban: *MIÖG*], Erg.-Bd. 6. (1901) 473–529. o. és *Uő*: Kriegsartikel und Reglements als Quellen zur Geschichte der k. u. k. Armee. *Mitteilungen des kaiserlichen und königlichen Heeresmuseums im Artilleriearsenal in Wien*, 1. (1902) 1–200. o., valamint újabban, de elsősorban korabeli nyomtatott munkák alapján: Hans-Michael Möller: Das Regiment der Landsknechte: Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts. (Frankfurter historische Abhandlungen, 12.) Wiesbaden, 1976. 31–40. o., ill. a magyar nyelvű irodalomból ugyancsak részben a Hadilevéltár iratai alapján: Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. és *Uő*: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. (Szerk. Lengvári István – Vonyó József.) Pécs, 2003. 295–304. o.

átszervezésével együtt⁷⁴ – a hadügyigazgatás is megérett a gyökeres átalakulásra. Erre annál is inkább szükség volt, mert a Habsburg Monarchia számára Ferdinánd főherceg 1526. decemberi pozsonyi magyar királlyá választásával Magyarországon új és csaknem három évszázadra meghatározó, bár korszakokként változó fontosságú hadszíntér nyílt meg.

A magyar trón megszerzése azt jelentette, hogy a középkori török–magyar konfliktus a Habsburg és az Oszmán Birodalom vetélkedésévé vált.⁷⁵ I. Szülejmán szultán Bécs ellen vezetett két hadjárata (1529, 1532) és Magyarország fokozatos török megszállása jól jelezte, a Duna menti monarchiának – többek között az 1556/58-ban császárvárossá váló Bécs védelme miatt is – a keleti hadszíntérrel igen komolyan kell számolnia. A Magyar Királyság területe ennek köszönhetően vált a kora újkori Európa egyik legfontosabb hadszíntérévé, noha ezt – éppen az Udvari Haditanács (ném. *Hofkriegsrat*, lat. *Consilium Bellicum Aulicum*, korabeli magyarsággal *Hadakozó Tanács*) levéltári anyagának viszonylag kevésbé kutatott volta miatt – nem ritkán még a német nyelvű hadtörténeti összefoglalók is csak érintőlegesen említik. Közép-Európában tehát a hadügyigazgatás mielőbbi átszervezését a hadügy fejlődése mellett a magyar- és horvátországi törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése is igen számottevően elősegítette.

Az Udvari Haditanács megalapítását ugyan teljes joggal köti a közép-európai hadtörténetírás az 1556. esztendőhöz,⁷⁶ létrejötté valójában egy csaknem három évtizedes folyamat eredménye volt. I. Ferdinánd ugyanis már Bécs 1529. évi ostromát megelőzően nevezett ki haditanácsosokat vagy hadbiztosokat (*Kriegsräte*, *Kriegskommissare*) főként osztrák nemesekből, akik azután egyrészt Bécsben, másrészt a magyar hadszíntéren, az ott szolgáló uralkodói csapatok főhadparancsnokai (*Oberstfeldhauptmann*)⁷⁷ mellett, ugyan részben még csak ad hoc jelleggel, de egymást szinte folyamatosan váltva működtek (mindkét helyen általában 3-4 fő).⁷⁸ Szerepüket jól jelzi, hogy a bécsi haditanácsosokat néha már az 1530-as években is *consilium bellicum* vagy *consilium belli* néven emlegették.⁷⁹ Feladatuk elsősorban a törökellenes védelem és a Szapolyai János elleni hadjáratok megszervezése volt, de gyakran intézkedtek a keleti diplomácia (*Ostdiplomatie*) egyes kérdéseiben is. Ed-

---

⁷⁴ Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). Bd. 1. Geschichtliche Übersicht. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 5.) Wien, 1907. [a továbbiakban: ÖZV I/1.] 68–76. o. és újabban Peter Rauscher: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41.) Wien–München, 2004.

⁷⁵ Átfogóan Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. és Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle*, 38:2–3. (1996) 163–217. o.

⁷⁶ Friedrich Finhaber: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens: Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, 30. (1864) 91–178. o.; ÖZV I/1. 234–241. o. és Oskar Regele: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Erg.-Bd. I/1.) Wien, 1949. 13–17. o.

⁷⁷ A főhadparancsnok és helyetteseik archontológiája: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Szerk. Petercsák Tivadar.) (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 68–73. o.

⁷⁸ *Uő*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. (A győri főkapitányság története a 16–17. században, 1.) Győr, 1999. 33–36. o.

⁷⁹ Lásd például 1534 májusából: Österreichisches Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA], Wien; Hofkammer-archiv [a továbbiakban: HKA], Hoffinanz Ungarn [a továbbiakban: HFU] rote Nr. 1. 1534. fol. 12–13.

digi szinte teljes elfeledésük elsősorban azzal magyarázható, hogy a Haditanácsnak a bécsi Osztrák Állami Levéltár (*Österreichisches Staatsarchiv*) Hadilevéltárában (*Kriegsarchiv*, rövidítése: ÖStA KA)⁸⁰ őrzött iratanyaga csupán 1557-től indul, így a rájuk vonatkozó, szétszóró adatokat – a még említendő *Alte Feldakten* (magyarosan Régi Táborig Iratok) gyűjteménye mellett – más levéltárakból⁸¹ kell összeszedni. Röviden összefoglalva ez azt jelenti, hogy a hadügy intézményesülése valójában a pénzügyigazgatás átszervezésével együtt már az 1520-as évek végén megkezdődött, nem kis részben a magyarországi török frontvonal eseményeinek hatására, noha szilárd kereteket valóban csak 1556 őszétől kapott.

Az Udvari Haditanács megalapítása még európai viszonylatban is alapvető jelentőségű, hiszen a hadügy területén Európa legkorábbi, rendszeresen ülésező, tanácsadó szervei közé tartozik. I. Ferdinánd által 1556. november 17-én Bécsben kibocsátott utasítása⁸² kiválón tanúskodik a hadügy és a hadügyigazgatás közép-európai megújulásáról. A késő középkorban a hadügyeket irányító uralkodói tanács(ok) helyére egy saját korában modernnek nevezhető udvari kormány szerv és szakhivatal lépett, amely mindennapos üléseit tanácskozó szerv formájában (kezdetben öt, majd utóbb folyamatosan növekvő számú tanácsossal) tartotta, és általában a hadügy teljes irányításáért felelt – legyen szó mezei, tábori vagy várbeli hadi szolgálatról. Legfőbb feladata azonban – bár a nemzetközi hadtörténet erről is gyakran megfélekedzik – működése első évtizedeiben vitathatatlanul az akkoriban a régió legfontosabb hadügyi kérdései közé tartozó törökellenes védelem magyarországi megszervezése volt. Részletesebben említve: a határvédelmi koncepció kidolgozása, a védelmi rendszer életre hívása és irányítása, a végvárerődítések koordinálása, a hadianyag- és élelemellátás biztosítása, valamint az 1527-ben alapított Udvari Kamarával való szoros együttműködésben a fokozatosan kialakuló végvári katonaság mustráinak és zsoldfizetésének megszervezése, azaz éppen a hadügy legdinamikusabbban fejlődő, már említett területei. Bár a török diplomácia utasításának megfelelően nem tartozott a Haditanács hatáskörébe, azért elvileg és még hosszabb ideig gyakorlatilag is jelentős részben a szintén 1527-ben felállított és a teljes külpolitika irányítását ellátó Titkos Tanács (*Geheimer Rat*) felelt, ennek ellenére a törökellenes határvédelemmel való szoros kapcsolata és az említett bécsi haditanácsosok 1530–1540-es évekbeli tevékenysége miatt annak vezetésébe a hadügyi kormány szerv is beleszólást kapott. Az új központi hivatal és a magyar hadszíntér szoros kapcsolatát jól jelezte önmagában az is, hogy 1556 és 1560 között első elnöke az az alsó-ausztriai származású Ehrenreich von Königsberg lett, aki korábban a győri könnyűlovasok főkapitányaként (1551), majd 1552-ben magyarországi főhadparancsnok-helyettesként (*Stellvertreter des Oberstfeldhauptmanns in Ungarn*) alapvető szerepet játszott a bécsi rezidenciavárost és Alsó-Ausztriát védelmező győri főkapitányság kiépítésében.⁸³

⁸⁰ Ausztria német megszállása idején, az 1930–1940-es évek fordulóján egy ideig *Heeresarchiv*nak nevezték, és a postdami német birodalmi hadilevéltárnak rendelték alá.

⁸¹ Mindenekelőtt az ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv különféle gyűjteményeiből és az ÖStA HKA HFU, Hoffinanz Österreich és Familienakten stb. elnevezésű irategyűjtéseiből.

⁸² Kiadása: *Firmhaber*, 1864. 129–132. o.: Nr. IX. és *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749). Bd. 2. Aktenstücke 1491–1681. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 6.) Wien, 1907. [a továbbiakban: ÖZV I/2.] 276–280. o.: Nr. 16.

⁸³ *Pálffy*, 1999. 73–81. o. és 250. o. (Königsberg életrajzi vázlatával).

A közép-európai hadügy XVI. századi tekintélyes fejlődését jól mutatja az is, hogy a Haditanács felállítása idején, majd alapítását követően több olyan központi hadügyigazgatási tisztséget (ekkor még nem hivatalt) hoztak létre Bécsben, amelyek kezdetben elsősorban a törökellenes magyar- és horvát-szlavónországi határvédelem ellátásáért voltak felelősek, de amelyek azután a Habsburg Birodalom állandó hadseregének kialakulásával továbbfejlődve a XVIII. századra a hadvezetés és a hadügyigazgatás önálló részlegeivé és külön katonai hivatalaivá váltak.⁸⁴ A magyarországi végvárok, az ausztriai hadszertárak és a különböző helyeken szolgáló mezei csapatok hadianyag-ellátásáért és a hadszertárak ellenőrzéséért az ún. főhadszertárnok (*Oberstzeugmeister*, később *Oberst-Land- und Hauszeugmeister*) felelt, akinek tisztét még I. Miksa 1503-ban Innsbruckban hozta létre, de aki a birodalom központjának Bécsbe történt átkerülésével a XVI. század közepén már véglegesen az új rezidenciavárosban székelte.⁸⁵ A várerődítéseket ugyanakkor az egyes végvidéki főkapitányságokban az 1550–1560-as években szolgáló (többnyire itáliai) építési főfelügyelők (*Bausuperintendent*) mellett 1569-től kezdve a császárvárosban külön tisztviselő, az ún. erődítési főbiztos (*Oberstbaukommissar*) koordinálta.⁸⁶ Az élelemellátást ugyanakkor – bizonyos 1540–1550-es évekbeli kezdemények után – a Haditanács alapítását követően, 1557-től szintén önálló tisztségviselő, a magyarországi főélelmester (*Oberstproviandtmeister in Ungarn*) irányította, noha hatásköre csupán a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárokról (Győrre, Komáromra, majd utóbb Tatára és Kanizsára stb.) terjedt ki.⁸⁷ 1557-ben ugyanakkor már a fokozatosan kialakuló dunai hadiflotta és a hajóhidak korántsem egyszerű ügyeinek irányításáért is külön katonai tisztviselő felelt, akit az egykorú német források *Oberstschiffmeister*nek (fő hajómesternek) vagy *Oberstschiff- und Brückenmeister*nek (fő hajó- és hídmesternek) emlegettek.⁸⁸

Mindezekon túl a pénz- és hadügyigazgatás rendkívül fontos, különleges „vegyes” ügyét jelentette a végvári katonák és a különféle mezei csapatok zsoldfizetésének megszervezése. A „vitézli hadinép” mustráinak lebonyolítását Bécsből – egyre gyarapodó stábbal – két magyarországi főmustramester (*Oberstmustermeister in Ungarn*) ellenőrizte, miközben a mustra- és zsoldlajstromok alapján történő zsoldfizetésért a magyarországi hadi fizetómester (*Kriegszahlmeister in Ungarn*) felelt, akit utóbb bécsi székhelye miatt egyre gyakrabban emlegettek udvari hadi fizetómesterként (*Hofkriegszahlmeister*) is.

⁸⁴ Peter Broucek: A bécsi Hadileváltár és a magyar történelemmel kapcsolatos forrásai. *HK*, 103:1. (1990) 118–153. o., különösen 132–133. o.

⁸⁵ Kurzmann, 1985. 151–152. o.; Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. Végvár és környezet. (Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő.) (Studia Agriensia, 15.) Eger, 1995. 186–188. o. és Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001. (Text und Redaktion Géza Pálffy.) Budapest–Wien, 2001. 11–12. o.: Nr. II-5b.

⁸⁶ Utasítás Franz von Poppendorf számára, mint „verordneter obrister commissari aller not- und granczgepeu” 1569. ápr. 15., Bécs: ÖStA Kriegsarchiv [a továbbiakban: KA], Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv [KLA] VI. 6. és Domokos, 2000. passim.

⁸⁷ Újabban részletesen és gondos, bécsi (részben Hadileváltárbeli) forrásfeltárás eredményeként: Kenyeres István: A végvárok és a mezei hadak élelmészeti szervezete a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)*, 9:1–3. (2002) Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, 179–186. o. és *Uő*: A magyarországi végvárok és a mezei hadak élelmészeti szervezetének archontológiája a XVI. században. *Uo.* 11:2. (2004) 332–344. o.

⁸⁸ Wilhelm Brinner: Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Österreich. Wien, 1878. 7–9. o. és 611–613. o.: Nr. 1.

Mivel a Haditanácsnak önálló költségvetése nem volt, és maximum 150 rajnai forintnyi összeget utalványozhatott, ezért mind a mustra-, mind a fizetőmesterek az Udvari Kamara alárendeltségében álltak, de tevékenységükre érthetően a hadügyi kormányzserv is komoly befolyást gyakorolt. A magyarországi hadi fizetőmester feladatát pedig – megfelelően az osztrák, cseh és magyar területek rendkívül bonyolult és sokszínű központi, kamarai és rendi jövedelemigazgatási rendszerének⁸⁹ – több egyéb hadi fizetőmester (a stájer, az alsó-ausztriai, a felső-magyarországi, a cseh–morva stb.) egészítette ki.⁹⁰

A had- és pénzügyek szoros összefonódása rögtön arra figyelmezteti a korszak hadügyi kérdéseinek kutatóit, hogy a XVI. és XVII. század vonatkozásában majd minden esetben keresendők katonai iratok az Udvari Kamara és a határvédelmi rendszert, valamint általában a hadügyeket finanszírozó osztrák, cseh–morva és magyar rendek különböző helyeken őrzött levéltáraiban is;⁹¹ ami persze igen gyakran nehezebbé és időigényesebbé, de kétségkívül eredményesebbé teszi a kutatást. Sőt mivel az említett központi hadügyi tisztségviselőknek önálló levéltári fondjaik sajnos nem maradtak fenn,⁹² irataikat részben a központi kormányzervek, részben a tisztségek mindenkor betöltői őrizték meg, ezért a kutatáshoz gyakran a posztokat ellátó személyeknek vagy a Haditanács és az Udvari Kamara elnökeinek, alelnökeinek és befolyásosabb tanácsosainak családi levéltárai nyújthatnak segítséget. A hadi, kamarai, rendi és családi levéltárakban való párhuzamos feltárómunka annál is inkább indokolt, mert a Haditanács anyaga a tárgyalt két évszázadból – főként a XIX. század eleji nagy mértékű selejtezésnek köszönhetően – csupán meglehetősen sporadikusan maradt fenn. Az 1699. évi karlócai, majd az 1718. évi pozsareváci béke után a Magyar Királyság belső területén szinte teljesen felszámolt, XVI–XVII. századi törökellenes határvédelmi rendszer több szobányi iratanyagára – ellentétben például a katonai szempontból továbbra is aktualitást élvező horvát-szlavón határőrvidékre (*Militärgrenze*) vonatkozó iratokkal⁹³ – a XIX. századi hadvezetésnek már semmi szüksége nem volt.

⁸⁹ Erre újabban vö. *Rauscher*, *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 2004. és a magyar irodalomból *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 74:1–2. (2003) 59–103. o.

⁹⁰ Mindezekre részletesen *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás*. (Szerk. *Petercsák Tivadar és Berecz Máttyás*.) (Studia Agriensia, 22.) Eger, 2001. 183–219. o.

⁹¹ Nevezetesen a bécsi *Hofkammerarchiv*ban, a jelenleg Sankt-Pöltenben őrzött *Niederösterreichisches Landesarchiv*ban (Ständisches Archiv), a grazi *Steiermärkisches Landesarchiv*ban (Landschaftliches Archiv), a ljubljana *Arhiv Republike Slovenije*ben (Deželni stanovi za Kranjsko), a prágai *Státní ústřední archiv*ban (Staré militare; Česke oddelení dvorské komory) és a *Magyar Országos Levéltár*ban. A *Hofkammerarchiv*ra e szempontból újabban lásd *Christian Sapper*: Schriftgut zur Militärgeschichtsforschung im Finanz- und Hofkammerarchiv. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* [a továbbiakban: *MÖStA*], 49. (2001) 285–299. o., valamint a *Steiermärkisches Landesarchiv* gazdag *Militaria* anyagában rejlő kutatási lehetőségekre: *Kovács József László*: Zrínyi-iratok a grazi Landesarchivban. *HK*, 111:4. (1998) 911–927. o. és *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a 16. században. *Uo.* 116:2. (2003) 463–504. o. A régebbi irodalomból alapvető: *Radoslav Lopašić*: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. veka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu. *Starine*, 17. (1885) 151–231. o. és *Uo.* 19. (1887) 1–80. o. A *Niederösterreichisches Landesarchiv* és a ljubljana *Arhiv Republike Slovenije* rendi levéltárai katonai iratainak jelentőségére vö. *Pálffy*, 1999. és *Vasko Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991.

⁹² Ritka kivételt jelent a fő hajómester 1692–1693-ból és 1700–1702-ből származó másolati könyve (*Kopialbuch des Oberstschiffamtes*): *ÖStA KA Sonderreihe*, Das Archiv des Obersten Schiffamtes. Vö. *Inventar des Kriegsarchivs Wien*. Bd. I–II. (Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs II. Serie: Inventare österreichischer Archive, VIII/I–II.) Wien, 1953. [a továbbiakban: *Inventar Kriegsarchiv*, Bd. I–II.] Bd. I. 136. o.

⁹³ Ezekre lásd az alábbi, még mindig igen jól használható áttekintést: *Walter Wagner*: Quellen zur Geschichte der Militärgrenze im Kriegsarchiv Wien. In: *Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte*. (Schriften des

Az Udvari Haditanács most bemutatásra kerülő, XVI–XVII. századi iratanyaga tehát csak igen töredékesen maradt fenn. Ez különösen igaz a következő másfél évszázadra vonatkozó gazdag és sokrétű forrásbázisával vagy akár az Udvarai Kamara és egyes rendi levéltárak 1700-ig terjedő anyagával való összehasonlításban. Ennek ellenére a Haditanács iratai a közép-európai Habsburg Birodalom egyik legfontosabb, ez ideig – az utóbbi bő egy évtizedet leszámítva – kevésbé vagy legalábbis nem eléggé kutatott katonai vonatkozású forráscsoportját jelentik. Töredékessége ellenére ugyanis a fennmaradt anyag (az 1578-ban alapított Belső-ausztriai és az 1590-es évektől egy évtizeden át fennálló Prágai Udvari Haditanács, valamint az alább említendő *Alte Feldakten* gyűjtemény e korszakbeli részével együtt mintegy 325 Karton és 375 kötet) egységét és jelentőségét tekintve egyedülálló a dunai monarchia kora újkori hadügyének történetére vonatkozóan. Sőt, az iratanyagot részben a dokumentumok közül kiszedett, részben máshonnan kiegészített, igen gazdag és már ez ideig is szépen kiaknázott váralaprajz-, metszet- és térkép-együttes egészíti ki (*Kriegsarchiv, Kartensammlung*).⁹⁵ Az anyag hiányos volta ugyanakkor – miként erre már utaltunk – majd minden téma kutatása esetében elengedhetlenné teszi az említett kamarai, rendi és családi levéltárakból, valamint számos esetben az Osztrák Állami Levéltár másik nagy egységéből, a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* különféle gyűjteményeiből való kiegészítést (példának okáért a Haditanács által idővel egyre inkább irányított keleti diplomácia esetében a konstantinápolyi követjelentéseket tartalmazó *Turcica*-iratanyagot⁹⁶), sőt akár még a késő középkori oklevelek feldolgozásához használt bizonyos módszertani fogásokat is.

Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 6.). Wien, 1973. 261–290. o. és vö. még *Die österreichische Militärgrenze 1535–1871. Urkunden, Akten, Karten, Pläne, Bilder. Gedächtnisausstellung anlässlich des 100. Jahrestages ihrer Auflösung. Verant. vom Österr. Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. Ende Sept. bis 17. Dez. Wien, 1971.*

⁹⁴ Mindezekről magyarul ez ideig egy régebbi és egy újabb, általános összefoglalóból tájékozódhatott a magyar olvasó: *Elmer Sándor: A bécsi hadilevéltár. Levéltári Közlemények, 17:1. (1939) 37–49. o., különösen 40–47. o. és Broucek, 1990. különösen 126–131. o., vö. még idegen nyelven: Rainer Egger: The Kriegsarchiv. Austrian History Yearbook, 6–7. (1970–1971) 40–66. o., Uő: Das Kriegsarchiv Wien. Militärgeschichtliche Mitteilungen, 5. (1969) 113–120. o., Uo. 8. (1970) 167–175. o., Uo. 9. (1971) 173–181. o., Uo. 11. (1972) 127–135. o. és Edith Wohlgemuth: Das Kriegsarchiv und seine Bestände. Eine Bibliographie. *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare, 28. (1983) 370–375. o.**

⁹⁵ A teljesség igénye nélkül: *Erich Hillbrand: Die Kartensammlung des Kriegsarchivs Wien. MÖStA, 28. (1975) 183–196. o. és Uő: Die Kartenbestände des Kriegsarchivs Wien für das Gebiet der ehemaligen Militärgrenze. In: Die k. k. Militärgrenze, 1973. 231–253. o. Az új kiadásokból lásd például: Louis Krompotic: Relationen über Fortifikation der Südgrenze des Habsburgerreiches von 16. bis 18. Jahrhundert. Hannover, 1997, ill. a magyar vonatkozásokról mind a mai napig a legjobban használható: *Eperjesy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. (A szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára III. szakosztály közleményei, 6.) Szeged, 1929. és vö. még Leone Andrea Maggiorotti: Gli architetti militari. Vol. II. Architetti e architettura militari. Vol. II. (L'Opera del genio Italiano all'estero, Ser. 4.) Roma, 1936., ill. Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav., bőv. kiad. Pápa, 2000. vagy egy főkapitányi központ, Károlyváros kapcsán: Milan Kruhek: Karlovac: utvrde, granice i ljudi. Karlovac, 1995. Újabbban több XVI. századi váralaprajzot adott ki belőle: *Domokos, 2000. 127–147. o., vö. még Uő: Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. Limes (Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle), 10:4. (1997) 67–92. o. A XVII–XVIII. század fordulójára török határvidéki térképészete kapcsán magyarul: *Deák Antal András: Johann Christoph Müller „határmenti” térképei. Cartographica Hungarica, 4. (1994) 42–45. o., Uő: Történelmet író kéziratok térképei (J. C. Müller névtelen kéziratok térképei a bécsi „Kriegsarchiv”-ban). Hidrológiai Közöny, 77:3–4. (1997) 213–220. o. E térképek kritikai kiadása tudunkkal sajtó alatt van már.****

⁹⁶ A fond részletes iratjegyzékének összeállításán dr. Fazekas István bécsi levéltári delegátus dolgozik.

A bécsi Udvari Haditanács 1700-ig terjedő anyagának egyik, ha nem a legértékesebb, ennek ellenére legkevésbé kiaknázott forráscsoportja az ún. *Hauptreihé*be tartozó *Protokolle des Wiener Hofkriegsrates* (magyar kifejezéssel: bécsi Udvari Haditanácsi Iratnyilvántartó-könyvek, rövidebben Nyilvántartókönyvek; rövidítésük: HKR Prot.). Kiemelten hangsúlyozni szükséges, hogy nem a hadi tanácskozó szerv üléseinek jegyzőkönyveiről (ilyenek – ha egyáltalán rendszeresen vezették őket – sajnos csak irattörédekben maradtak), hanem a Haditanács egykori iratnyilvántartó-könyveiről van szó. Az Udvari Haditanács sokrétű feladataival kapcsolatos írásbeli teendőket már 1557-től annak külön hadi kancelláriája, a *Hofkriegskanzlei* látta el, amelynek első utasítása 1564-ből maradt ránk.⁹⁷ Személyzete eredetileg két titkárból (*Sekretär*), egy regisztrátorból (iktatóból, *Registrator*), egy expeditorból (kiadványozóból, *Expeditor*), több fogalmazóból (*Konzipist*) és írnokból (*Schreiber*), valamint néhány kancelláriai szolgából (*Kanzleidiener*) és tolmácsokból (*Dolmetscher*) állt.⁹⁸ A kormány szervhez beérkező, illetve ott kibocsátott iratokat kezdetektől fogva több-kevesebb rendszerességgel nyilvántartották, nevezetesen oly módon, hogy külön köteteket vezettek a beérkező és külön a kibocsátott iratokról, mégpedig mindkét esetben havonként újakezdődő számozással regisztrálva az iratokat; ami alapján a nyilvántartókönyvek segítségével a Haditanács teljes iratforgalma nyomon követhető. Elnevezéseikkel ellentétben azonban – miként az Udvari Kamara hasonló iratnyilvántartó-könyveinél⁹⁹ – a beérkező iratok rövid tartalmi kivonatai az *Expedit-Protokollokba* („kiadványozó kötetek”, Exp. Prot.), a kimenőké pedig a *Registratur-Protokollokba* (iktatókönyvek, Reg. Prot.) kerültek bejegyzésre. Szerencsére a XIX. század elejének 1818 tájáig tartó nagyszabású selejtezései az iratnyilvántartó-könyveket elkerülték, így néhány esztendő kivéve szinte teljesen hiánytalanul állnak rendelkezésünkre (az első kötet: Bd. 139. 1557–1558. Exp., a XVII. századi utolsó pedig: Bd. 410. 1700. Reg.).

Miként az első iratnyilvántartó-könyv évköréből (Bd. 139. 1557–1558. Exp.) is látható, kezdetben, különösen az 1550–1560-as években, gyakran került két esztendő anyaga is egy-egy *Expedit-* vagy *Registratur-*kötetbe.¹⁰⁰ Ezek használatát – bár nem mindig teljes és mai értelemben vett módon összeállított – személynévmutatók segítik, a kötetek végére helyezve, azaz az Udvari Kamara iratnyilvántartókönyveinek gyakorlatával ellentétben nem külön mutatókötetek formájában, ami a jóval csekélyebb iratforgalommal is magyarázható. A bejegyzések a XVI. században általában rövidek, valójában szűkszavú tartalmi kivonatok, amelyek ráadásul gyakran nehezen olvashatóak, a következő évszázadban viszont a kancelláriai gyakorlat fejlődésével már egyre informatívabbak, sokkal könnyebben olvashatóbbak, sőt, olykor már szinte „történeti regesztáknak” is nevezhetők, melyek terjedelme akár az egy oldalt is meghaladja. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a kötetek idővel fokozatosan vastagodnak, sőt 1673-tól¹⁰¹ egyre többször fordul elő, hogy már két kötet szolgál vagy a kimenő, vagy a beérkező iratok regisztrálására, majd később mindkettőre.

⁹⁷ ÖZV I/2. 307–313. o.: Nr. 19.

⁹⁸ *Firnhaber*, 1864. 98–99. o. és 140–147. o.: Nr. XVI.

⁹⁹ *Peter Rauscher*: Quellen der obersten landesfürstlichen Finanzverwaltung in den habsburgischen Ländern (16. Jahrhundert). In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert) Ein exemplarisches Handbuch. (Hrsg. *Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer*.) (MIOG, Erg.-Bd. 44.) Wien–München, 2004. 148. o.

¹⁰⁰ Az egyetlen kivétel, amikor három esztendő szerepel egy kötetben: Bd. 142. 1561–1563. Exp.

¹⁰¹ Bd. 343/1. = 1673. Exp. fol. 1–501. Jan.–Juni és Bd. 343/2. = 1673. Exp. fol. 501–889. Juli–Dez. (plusz mutató).

1572-ig a nyilvántartókönyvek bejegyzései – mind a kimenő, mind a beérkező iratok esetében – kronologikus rendben sorakoznak,¹⁰² azt követően (nevezetesen a Bd. 157. Reg. 1573. kötetől) azonban a legfontosabb személyiségeknek és hivataloknak (például császár, főhercegek, Udvari Kamara és egyéb kormánysszervek, bizottságok stb.), valamint a különböző végvidéki főkapitányságoknak (győri, bányavidéki, felső-magyar-országi, kanizsai, sőt 1578-ig a szlavón és a horvát is¹⁰³) és nagyobb erődöknek (pl. Szatmár, Eger stb.) vagy az ezen posztokat betöltő tisztségviselőknek megfelelően tematikus rendben következnek. Általában külön fejezetet kap a végvárerődítések, a hadianyag-ellátás és a hajóhidúgyek, de még a bécsi városi (hely)őrség a (*Stadtguardia*) témaköre is. A kötetek végén, mindig bőséges terjedelemben, a különféle kisebb-nagyobb hivatalos, magán- és egyéb jogi ügyletek bejegyzései sorakoznak.

Ez a tematikus kötetbeosztás az 1640-es évektől fokozatosan szűnik meg. Ezt követően, mintegy másfél évtizednyi átmeneti periódus után, 1656-tól ismét kronologikus rendre tértek át, ugyanakkor a mutatókba ettől kezdve – bár néha már korábban, a harmincéves háború idején is – már nemcsak a személyneveket, hanem a legfontosabb erődítményeket és ezredeket (nevezetesen vezetőik családneve alatt), a magyarországi végvárat és a jelentősebb katonai vonatkozású témaköröket is felvették. Ez azt jelenti, hogy a XVII. század közepétől a Habsburg Birodalom teljes hadügyének vegyes személy- és helynév-, valamint tárgymutatóit tartalmazzák a nyilvántartókönyvek; de olyan formában, hogy az egyes tárgymegjelölések általában az adott ezredes vagy regiment, erődítmény vagy végvár neve alatt alfabetikus rendben következnek. A protokollumokban országokénti vagy tartományokénti tematikus beosztást külön sohasem találunk, ami jól jelzi, hogy a Habsburg Monarchiában a hadügy és a törökellenes magyarországi határvédelmi rendszer központi irányítása – a rendek jelentős befolyása és igen komoly anyagi szerepvállalása ellenére is – meglehetősen egységes volt. Végül érdemes megjegyezni, hogy az egyes tematikus kötetek beosztása, majd később a kronologikus kötetek mutatói már önmagukban is jól jelzik a hadügy és igazgatása legfontosabb súlypontjait, alapvető változásait, de példának okáért a XVII. század közepétől az állandó hadsereg kialakulásának főbb nehézségeit is.

Külön szükséges felhívunk a figyelmet arra, hogy a Hadilevéltár a bécsi Udvari Haditanács mellett őrzi két „másik Udvari Haditanács” iratnyilvántartó-könyveit és iratait is. Mivel 1578 elején – az I. Ferdinánd halálát követő 1564. évi tartománymegosztás (a

---

¹⁰² Vö. Rainer Egger: Hofkriegsrat und Kriegsministerium als zentrale Verwaltungsbehörden der Militärgrenze. *MÖStA*, 43. (1993) 77. o.

¹⁰³ A horvát-szlavón és a magyarországi határvédelmi rendszer szervezetére újabban (további irodalommal): Milan Kruhek: Krajiške utvrdre i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Biblioteka Hrvatska povjesnica: Monografije i studije, 1.) Zagreb, 1995.; Karl Kaser: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.) Wien–Köln–Weimar, 1997., ill. horvát kiadása: Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) Tom I. Rana krajiška društva (1545–1754.), Tom II. Povojačeno društvo (1754–1881.) (Povijest i historija) Zagreb, 1997., ill. Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980. és Pálffy, 1996. A horvát-szlavón végek történetéhez igen jól használhatók még az alábbi bibliográfiák: Jakob Amstadr: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). Würzburg, 1969.; Kurt Wessely–Georg Zivkovic: Bibliographie zur Geschichte der k. k. Militärgrenze. In: Die k. k. Militärgrenze, 1973. 291–324. o.; Kurt Wessely: Supplementärbibliographie zur österreichischen Militärgrenze. *Österreichische Osthefte*, 16:3. (1974) 280–328. o.

nevezetes *Erbländerteilung*)¹⁰⁴ folytatásaként – a mellékhadszíntérnek számító szlavón és horvát végek központi irányítására a belső-ausztriai tartományok vezetője, II. Károly főherceg Grazban felállította a Belső-ausztriai Haditanácsot (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*),¹⁰⁵ ettől kezdve annak saját kancelláriájában – egészen a hivatal 1749. márciusi végleges megszűnéséig – külön köteteket vezettek (rövidítése: IHKR Prot.).¹⁰⁶ Ez utóbbiak – a kancelláriai gyakorlat általános hasonlóságai mellett – annyiban mégis jelentősen különböznek a bécsiektől, hogy bennük a kimenő és a beérkező iratok kivonatai nem külön kötetekbe kerültek, hanem a két végvidéki főkapitányságnak megfelelően csak egy „Vindica” (azaz vend vagy másként szlavón végvidék), illetve egy „Croatica” (azaz horvát- és tenger melléki főkapitányság) sorozatba. Az ún. *Vorband 1566–1578*-cal együtt 1749-ig ezek a protokollumok alkotják a Hadilevéltárban őrzött iratnyilvántartókönyvek első részét (Bd. 1–134.); de többségükben – a bécsinél jóval csekélyebb iratforgalom miatt – általában több esztendő anyaga található egy-egy kötetben.

Ezzel szemben a II. Rudolf császár 1583. évi Prágába költözésével összefüggésben álló, de elsősorban a tizenöt éves vagy hosszú török háború (1591/93–1606) idején működő, és sajnos ez ideig meglehetősen kevésbé ismert prágai Udvari Haditanács (1593–1611)¹⁰⁷ kancelláriai gyakorlata szinte csaknem azonos volt a Bécsben alkalmazottal. Prágában biztosan folyamatosan vezettek mind *Expedit*-, mind *Registratur*-köteteket, még ha napjainkra ezek csupán töredékesen maradtak is fenn (rövidítésük: Prager HKR Prot.). A két (a bécsi és a prágai) sorozat között különbséget pusztán az jelent, hogy a rendelkezésünkre álló négy prágai kötetben (Bd. 135–138.: 1592–1605), amelyek részben későbbi egybekötések, a bejegyzések nem tematikus csoportokban, hanem – miként 1573 előtt a bécsi protokollumoknál – kronologikus rendben találhatóak.

Jóllehet a haditanácsi iratnyilvántartó-könyvekből természetesen egy-egy irat teljes tartalma nem ismerhető meg, ennek ellenére alig van olyan területe a XVI–XVII. századi Habsburg Monarchia hadügyének és a magyarországi határvédelmi rendszer történetének, amelyhez ne lennének kiválóan felhasználhatók. A töredékadatok tömeges feltárásával és gondos, akár középkorias munkamódszerű elemzésével, valamint más levéltárakból való kontrolálásával ugyanis a kora újkori hadügy majd minden fontosabb „forradalmáról” (a törökellenes védelmi rendszer átszervezéseiről, különböző reformjavaslatokról és hadikonferenciákról, az állandó hadsereg vagy akár a végvári katonaság újabban egyre jobban ismert redukcióiról

¹⁰⁴ Erre újabban további irodalommal *Rauscher*, *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 2004. 188–205. o.

¹⁰⁵ *Thiel Viktor*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. Teil I. Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625. *Archiv für österreichische Geschichte*, 105. (1916) 48–58. o., 96–100. o.: Nr. III.; *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung: Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 60). Wien–Köln–Graz, 1973. 73–77. o., ill. a régebbi irodalomból vö. még *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 20. (1924) 43–59. o.

¹⁰⁶ Grazból azután 1750-ben kerültek a bécsi Udvari Haditanács irattárába: Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 3. o. és 144. o., vö. még *Thiel Viktor*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. Teil II. Die Zentralbehörden Innerösterreichs. 1625–1749. *Archiv für österreichische Geschichte*, 111. (1930) 613–623. o., ill. *Egger*, 1993. 87. o.

¹⁰⁷ Történetére az eddigi szerény irodalomból lásd: *ÖZV* VI. 243–246. o.; *Rainer Egger*: Ernst Welling, der Archivar des Prager Hofkriegsrates. *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare*, 28. (1983) 333–335. o. és *Jaroslava Hausenblasová*: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. (*Fontes Historiae Artium*, IX.) Prag, 2002. 89–92. o.

is¹⁰⁸) jó kép kapható. De segítségükkel jelentősen bővíthetjük a Haditanács hatásköréről, működéséről és személyzetéről napjainkig rendelkezésre álló szerény ismereteinket – akár még a tolmácsokról is, miként ezt egy újabb vizsgálat szépen bizonyította.¹⁰⁹ Különösen jól használhatók a nyilvántartókönyvek a magyar hadszíntér nagy háborúi (1591/93–1606, 1663–1664 és 1683–1699) hadjáratának kronológiájához, de a határvédelem nagyobb vizsgálatainak, térképészeti munkálatainak¹¹⁰ vagy az egyes végvidéki generalátusok történetének, a várépítéssel fejlődésének,¹¹¹ sőt – nem túlzás – akár még a török határvidék mindennapjainak feltérképezéséhez is, hiszen a közvélekedéssel ellentétben a magyar hadszíntér hadügye már a XVI. században rendkívül központosított volt. A Haditanácsban ugyanis nemcsak Lazarus Freiherr von Schwendi vagy Raimundo Montecuccoli nagy katonai reformjairól döntöttek,¹¹² hanem szinte minden kisebb-nagyobb végvár fontosabb kérdéseiről: példának okáért, hogy kit neveznek ki gyalogosvajdává Pápa várába,¹¹³ mikor rendelnek naszádokat a Balatonra vagy a dunai flotta komáromi központjába, melyik bástyát erősítik Érsekújvárott, kit küldenek prédikátornak vagy patikusnak a Győrben szolgáló német gyalogosok számára,¹¹⁴ vagy mely magyar végvárakból rendelnek huszárokat a harmincéves háborúba.

¹⁰⁸ Éppen a Hadilevélár anyaga alapján *Heischmann*, 1925. és újabban *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagymány és korszerűség, 1997. 27–41. o.; *Pálffy*, 1999. passim; valamint *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára, 4.) Budapest, 2004., amelyben több korábbi, éppen a *Kriegsarchiv* anyaga alapján készült tanulmányának eredményeit összegezte, lásd elsősorban *Uő*: Könnyűlovasból huszár. A magyar lovasság integrálódása a császári hadseregbe 1670–1720. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán”. Tudományos konferencia, Sárospatak, 2000. szeptember 14–15. (Szerk. *Söptei István*.) Sárospatak, 2000. 77–85. o., *Uő*: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. *HK*, 114:2–3. (2001) 279–302. o., *Uő*: A végvári katonaság 1671–1672. évi létszámcsökkentésének kérdőjelei. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György*.) (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) Bp., 2002. 97–109. o., *Uő*: Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703. *HK*, 116:3–4. (2003) 714–741. o.

¹⁰⁹ *Kerekes Dóra*: Császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háború idején. *Századok*, 138:5. (2004) 1189–1228. o.

¹¹⁰ *Vö. Pálffy*, 1999., *Pálffy*, 2000. és *Uő*: Egy XVI. századi térképtörténeti rejtélyünkről: az Angiolini vár-építész-testvérek a horvát-szlavón és a magyarországi végeken az 1560–1570-es években. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Hausner Gábor*. A szerkesztésben közreműködött *Csákváry Ferenc–Kincses Katalin Mária–Mészáros Kálmán–Tóth Ferenc*.) Budapest, 2005. 479–491. o.

¹¹¹ E tekintetben alapvető *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*, 1. (1931) 98–132. o., ill. újabban *Domokos*, 2000.

¹¹² Két kiváló forráskiadvány-példa a XVI. századból Lazarus von Schwendi nagy javaslatairól: *Eugen von Frauenholz*: Lazarus von Schwendi: der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht. Hamburg, 1939. és *Kelenik József*: Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok*, 139:4. (2005) 969–1009. o., magyarországi tevékenységére *vö. még Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Közleg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. (Szerk. *Mayer László–Tilcsik György*.) Szombathely, 2003. 101–120. o., ill. Montecuccoli reformjavaslataira: *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Leutnant und Feldmarschall*. Bd. I–IV. (Hrsg. *Alois Veltzé*.) Wien–Leipzig, 1899–1901. és *Le opere di Raimondo Montecuccoli*. Edizione Critica. (Ed. *Raimondo Luraghi*.) Vol. 1–2. Roma, 1988.

¹¹³ *Vö. ezzel kapcsolatban számos remek példa, főként az ÖStA HKA HFU és az ÖStA KA különféle fondjai alapján Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. passim, ill. *vö. még Takáts Sándor* Hadilevélári jegyzetei: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest; Takáts Sándor hagyatéka, Saját kéziratok 81.: A bécsi Hadilevélárban (Kriegsarchiv) készült jegyzetek. 1900–1930 k.

¹¹⁴ E témára alapvető forráskiadvány éppen a Haditanács nyilvántartókönyveiből: *Szabó István*: Protestáns egyháztörténeti adatok a 1670–1681. évekből a bécsi Hadilevélárban. *Egyháztörténet*, 4:1. (1958) 203–230. o., 5:1–2. (1959) 132–174. o. és 5:3–4. (1959) 301–370. o. és *vö. még Uő*: Ellenreformáció a végvárakban 1670–

A Haditanács egykori mutatókönyveit azonban nem mellőzheti a kutatás akkor sem, ha a Habsburg Monarchia hadügyeit 1700 előtt irányító katonai elitről vagy a hadügyigazgatás fentiekben bemutatott hivatali, logisztikai személyzetéről akarunk képet alkotni. Ezzel sajnos napjainkig szinte teljesen adós a kutatás, hiszen még a Haditanács elnökeiről és helyetteseiről sem rendelkezünk modern jegyzékkel vagy életrajzokkal.¹¹⁵ Valójában ugyanis még a kurta bejegyzések alapján is jól nyomon követhető csaknem minden tábornok és végvidéki főkapitány, komolyabb szerepet játszó főhadiszertárnok, mustramester stb. pályafutása és karrierlehetőségei, összeállítható minden nagyobb török hadjárat parancsnoki kara – melyek ugyancsak mind a mai napig nagyrészt hiányoznak¹¹⁶ – vagy akár egy-egy fontosabb végvár kapitányainak életrajzi adataira.¹¹⁷ Mivel ebből a

---

1681. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933 október 7. Budapest, 1933. 457–470. o., valamint Gemeinsam gegen die Osmanen, 2001. 32. o.: V-17., ill. a győri patikusokra *Lajos Gecsényi*: Eine Medikamentenrechnung von Győr (Raab) aus dem Jahre 1619. *Orvostörténeti Közlemények*, 35–36. (1989–1990) 177–181. o.

¹¹⁵ Az eddigi eredményekre lásd [*Szerző nélkül*]: Die Hofkriegsraths-Präsidenten und Kriegsminister der k. k. österreichischen Armee. Biographische Skizzen nach Acten und gedruckten Quellen. Wien, 1874.; *Gustav Gömöry*: Notizen über Stand, Eintheilung des kaiserlichen Fuss- und Reitervolkes, Haupt-Organisations-Momente, Kriegsräthe, Obrist-Inhaber, Obrist-Feldmarschalch, Kriegsbaumeister etc. im XVI. Jahrhundert, nach Acten des Kriegs-Archivs. *Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs*, 1881. 213–232. o.; *Mangold Lajos*: A volt császári udvari hadi tanács elnökei, továbbá az osztrák és közös hadügyminiszterek. *HK*, 6. (1893) 538–541. o.; *Oskar Regele*: Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten: Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe von 1529 bis 1918. Wien–München, 1966.; *Georg Zivkovic*: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918. (Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchivs in Wien) Wien, 1976. és Der Allerhöchste Oberbefehl. Die Garden. (Nach Manuskriptfragmenten von Obstlt. *Alphons Freiherr von Wrede* Hrsg. *Peter Broucek* unter Mitarb. v. *Georg Zivkovic*–*Herbert Klima*.) (Militaria Austriaca – Geschichte der k. u. k. Wehrmacht, 6.) Wien, 1988. Kivételt Montecuccoli mellett csupán Wenzel Eusebius von Lobkowitz és újabban Markgraf Hermann von Baden jelent. *Adam Wolf*: Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopold's I. 1609–1677. Sein Leben und Wirken. Wien, 1869. és *Stefan Siennel*: Die Ersten Minister Kaiser Leopolds I.: Johann Ferdinand von Portia und Wenzel Eusebius von Lobkowitz. In: Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit. (Hrsg. *Andreas Pečar*.) (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 32.) Berlin, 2003. 317–330. o., ill. *Christian Beese*: Markgraf Hermann von Baden (1628–1691). General, Diplomat und Minister Kaiser Leopolds I. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B: Forschungen, 121.) Stuttgart, 1991.

¹¹⁶ Üdítő kivétel újabban *Bagi Zoltán Péter*: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *HK*, 113:2–3. (2001) 391–444. o., még mindig jól használható ugyanakkor: *Heischmann*, 1925. passim és vö. még *Pálffy Géza*: A pápai vár felszabadításának négy száz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. 47–53. o. (az 1597. évi hadjárat stábjá).

¹¹⁷ Egy kísérlet a veszprémi végvár teljes törökkori vezetése kapcsán: *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. (Szerk. *Tóth G. Péter*.) (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.) Veszprém, 1998. 91–188. o., vö. még *Müller Veronika*: Az egerszegi vár a XVII. században. (Zalaegerszegi füzetek, II.) Zalaegerszeg, 1976. 254–256. o. és *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 233–252. o.: „Híresebb végvári tisztek és katonák (1593–1699)”, ill. újabban Murányi vára XVI. századi tisztségviselői: *Sarusi Kiss Béla*: A murányi vár tisztségviselői a XVI. században. Archontológiai és életrajzi adattár. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédudományok)*, 11:2. (2004) 397–441. o., ill. egy-egy személy életrajza kapcsán a régebbi irodalomból lásd még *Barabás Samu* és *Veress Endre* kiváló forráskiadványait több Hadilevéltárbeli dokumentummal: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*. Közrebocsátja *Barabás Samu*. I–II. k. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXIX–XXX.) Budapest, 1898–1899. és *Veress Endre*: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). I–II. k. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXXIV. és XXXVII.) Budapest, 1909–1913., továbbá *Takáts Sándor* izgalmas életrajzeit: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Budapest, [1928.], *Uő*: Thengöldi Bornemissza János. Milyen volt az élete egy végbéli kapitánynak? In: *Uő*: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból, IV. bef. k.) Budapest, [1928.] 343–489. o., ill. az újabb irodalomból *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg, [1973.]; *Friedrich Hausmann*:

korszakból még nem rendelkezünk a későbbi századokból ismert állománytáblákkal (*Musterlisten und Standestabellen*) és tiszti személyi minősítési lapokkal (*Qualifikationslisten*), ezért habár sokkal fáradságosabb munkával, mint a későbbi korszakok esetében, de számos alap kutatás elvégezhető hivaltörténeti témákban vagy egyes személyekre vonatkozóan is.

Ahol a nyilvántartókönyvekben a margón egy piros ceruzával írott 'a' betű áll, az azt jelzi, hogy az irat az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* (magyar kifejezéssel: Udvari Haditanácsi Iratok, rövidítésük: HKR Akten) elnevezésű gyűjteményben fennmaradt (az 'a' betűs rövidítés a régies németeségű *asserviert* szóra utal). Bár pontosan nehéz lenne megállapítani, hogy az 1557 és 1700 közötti időszakból fennmaradt, éppen 75 Kartonnyi (Kart. 1. = 1557. Exp., Kart. 75. = 1700. Juni – 1701. Juli Reg.) irat hányadrésze lehet az egykor a Haditanácshoz beérkezett eredetieknek, valamint ott fogalmazványban vagy másolatban fennmaradtaknak, valószínűleg mégsem állunk távol az igazságtól, ha a megmaradt iratokat az egykoriaknak csupán 1-2 százalékára becsüljük. (Ez az arány – nem tévedés – rosszabb az 1526 előtről ismert magyarországi oklevelek fennmaradási hányadánál.) Bár lehetséges, hogy feltevésünk talán még valamelyest optimista is, még mintegy két százalékos iratfennmaradás esetén is a XVIII. század elején mintegy 3500–4000 mai kartondoboznyira rúghatott a Haditanács 1556–1700 közötti iratanyaga. Ennek ismeretében a XIX. századi nagyarányú selejtezés sajnos teljesen érthető, hiszen a már az 1730-as években is helyhiánnyal küszködő¹¹⁸ Haditanács hivatalnokait praktikus megfontolások és nem a jövő történészeinek kutatási szempontjai vezették. Az is igaz ugyanakkor, hogy az Udvari Kamara hatalmas anyagát ilyen jelentős mértékben sohasem selejtezték, így ennek köszönhetően például csupán magyar vonatkozású iratgyűjteményének (*Hoffinanz Ungarn*) 1526 és 1700 közötti része 405 faszcikulusra (ÖStA HKA HFU rote Nr. 1–405.) rúg, amely mai kartondobozból mintegy 800–1000 darabot tenne ki.

Az iratnyilvántartó-könyveknek megfelelően az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* szintén kronologikus rendben őrzött anyagában időszakonként igen változó, hogy éppen mennyi irat maradt fenn. Gazdagabb irategyüttes áll rendelkezésre a Haditanács történetének első másfél évtizedére (Kart. 1–4.: 1557–1573), még jelentősebb a tizenöt éves háború (1591/93–1606) 1597 és 1606 közötti időszakára (Kart. 10–29.) és a zsitvatoroki béke (1606) utáni évtizedre vonatkozóan (1607–1617: Kart. 30–54.), különösen a jóval hosszabb harmincéves háború időszakával való összehasonlításban (csak 7 doboz: Kart. 55–61.). A prágai Udvari Haditanácsnak ugyanakkor az 1594 és 1606 közötti esztendőkből csupán 3 doboznyi anyaga (*Akten des Prager Hofkriegsrates*: Kart. 59–61., rövidítésük: Prager HKR Akten) maradt, de a Belső-ausztriai Haditanács XVI–XVII. századi irathagyatéka is pusztán negyedszáz doboz (*Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates*, rövidítésük: IHKR Akten, Croatica Kart. 1–17.: 1566. Jan.–1681. Dez. és Vindica Kart. 40–47.: 1579. Jan.–1696. Dez.).¹¹⁹ Mindhárom Haditanács fennmaradt irategyüt-

Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. In: *Domus Austriae: eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag.* (Hrsg. *Walter Höf-lechner-Helmut J. Mezler-Andelberg-Othmar Pickl.*) Graz, 1983. 184–209. o. vagy *Pálffy Géza: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században.* Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. (Jókai könyvek, 3.) Pápa, 2005.

¹¹⁸ Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 2–4. o.

¹¹⁹ Vö. Uo. Bd. I. 143–144. o. Ez utóbbi iratanyagot ugyanakkor a stájer rendek Grazban, a krajnai rendek Ljubljánában és a karintiai rendek Klagenfurtban fennmaradt, már említett rendi iratanyagának katonai vonatkozású gyűjteményei igen jól kiegészítik.

tesének töredékessége ellenére a rendelkezésünkre álló legkülönbözőbb típusú források (parancsok, rendeletek, pátensek, utasítások, jelentések, javaslatok, különféle élelem- és hadiszerjegyzékek, végvidéki szemlebeszámolók, levelezések, hadbírószági iratok, katonák és özvegyeik, sőt Oszmán Birodalombeli diplomaták végrendeletei és hagyatéki leltárai,¹²⁰ különféle címadományok stb., mind eredetiben, mind másolatban vagy fogalmazványban) – miként a nyilvántartókönyvek is – bár sokszor ad hoc jelleggel, de a kora újkori közép-európai hadügy és a törökellenes határvédelmi rendszer, sőt a török és erdélyi diplomácia majd minden témaköréhez fontos adatokkal szolgálnak. Ez különösen annak ismeretében jelenthető ki, hogy közülük ez ideig viszonylag keveset adtak ki¹²¹ vagy dolgoztak szisztematikus fel.¹²²

Az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* jelentőségét növeli az is, hogy fontosabb iratairól ismereteink szerint nem készültek olyan másolati könyvek, mint az Udvari Kamara levéltárában különböző sorozatokban fennmaradt, igen értékes ún. *Gedenkbuchok*; amelyek gyakran tartalmaznak különféle katonai kinevezéseket és egyéb hadügyi vonatkozó iratokat is.¹²³ Hasonlóképpen a *Hofkammerarchiv* őrzi – az ún. *Kameralzahlamts-*

¹²⁰ Az utóbbira remek példát szolgáltat az alábbi újabb forráskiadás: *Kerekes Dóra*: Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéki leltára 1678-ból. *Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények*, 1. (2003) 151–179. o.

¹²¹ Kiváló kivételt jelent a horvát-szlavón végvidék történetéhez *Radoslav Lopašić* nevezetes háromkötetes okmánytára a XIX. század végéről: *Sponenici hrvatske krajine/Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia*. Vol. 1–3. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XV., XVI. és XX.) Zagreb, 1884–1889., ill. *Barabás Samu* és *Veress Endre* említett forráskiadásai (*Barabás*, 1898–1899.; *Veress*, 1909–1913.). A *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain a XIX–XX. század fordulóján megjelent számos kisebb közlemény közül lásd például *Szepesi G.*: Zrínyi-iratok a cs. és kir. hadi levéltárban, 1603-ból. *HK*, 6. (1893) 498–508. o., valamint újabban néhány irat kiadásra került Sziszek történetére vonatkozóan az 1590-es évekből: *Sisak u obrani od Turaka*. Izbor grade 1543–1597. (Ured. *Josip Kolanović*.) (Monumenta Historica, 2.) Zagreb, 1993. passim, ill. *Báthory Zsigmond* portai kapcsolatairól 1595–1597-ből: *Kruppa Tamás*: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok*, 137:3. (2003) 648–651. o.; Nr. 16–19. és *Üő*: Okmányok és iratok a tizenöt éves háború időszakából (1594–1597). *Levéltári Közlemények*, 76:2. (2005) 57–90.: Nr. 4–33.: passim. Végül legújabbban néhány irat az ÖStA IHKR Akten Croatica gyűjteményéből (táblázatos formában) megjelent: *Kelenik József*: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: Tanulmányok Perjés Géza emlékére, 2005. 354–355. o.

¹²² Néhány ellenpélda a magyar kutatásokból (a megjelenés időrendjében): *Gömöry, Gustav von*: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren“ von 1575 bis 1582. *Nach Quellen des k. k. Kriegs-Archivs. Mitteilungen des Kriegsarchivs*, 1885. 155–178. o.; *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Végvár és környezet*, 1995. 163–174.; *Pálffy Géza*: Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez) *Levéltári Közlemények*, 68:1–2. (1997) 199–221. o.; *Simon Éva*: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről. In: *Zalai történeti tanulmányok*. (Szerk. *Káli Csaba*.) (Zalai Gyűjtemény, 42.) Zalaegerszeg, 1997. 61–86. o.; *Czigány*, 2004. passim és *Kelenik*, 2005. 311–357. o., továbbá az újabb horvát irodalomból *Kruhek*, 1995.; *Kaser*, 1997.; *Nataša Štefaneč*: Heretik Njegova Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. (Homines, tempore, loci sorozat) Zagreb, 2001. és *Üő*: Demographic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c-1570–1640). In: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien*, 22.–25. September 2004. (Hrsg. *Marlene Kurz-Martin Scheutz-Karl Vocelka-Thomas Winkelbauer*.) (MIOG, Erg.-Bd. 48.) Wien-München, 2005. 551–578. o., ill. az ÖStA IHKR Akten Vindica alaposabb használatára legújabbban: *Hrvoje Petrić*: Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu. (Bibliotheca historica Croatica, Knjiga 44.) Samobor, 2005. és vö. még az alábbi horvát vezetésű nemzetközi projekt (*Triplex Confinium*) weblapját: <http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/> (az ott található irodalomjegyzékkel, a letöltés ideje: 2006. február 8.).

¹²³ *Friedrich Walter*: Die sogenannten Gedenkbücher des Wiener Hofkammerarchives. *Archivalische Zeitschrift*, 3. Folge, 9–10. (1942–1943) 137–158. o. és újabban *Rauscher*, *Quellen der obersten*

bücher sorozatba utólag besorolt kötetként – a magyarországi hadi fizetőmester eddig ismert egyetlen teljes számadáskönyvét a XVII. századból (nevezetesen 1623-ból),¹²⁴ miközben az egyetlen hasonló, eddig felbukkant, XVI. századi forrás, Andreas Schnätterle 1570. évi hadi fizetőmesteri számadáskönyve 1991-ben vásárlás révén magántulajdonból került a Hadilevéltár anyagába. Ekkor annak egyik különgyűjteményében, az *Armee-Schematában* („hadsereg-beosztások”, rövidítése: ASch) helyezték el, így ma is itt található.¹²⁵ A XVIII. század végéig feltételezhetően fennmaradt, majd kiselejtezett, eredetileg mintegy 150 hasonló, XVI–XVII. századi magyarországi hadi fizetőmesteri számadáskötetből tehát ez ideig pusztán kettő került elő, feltételezhetően vagy egy lelkes XIX. századi iratgyűjtőnek köszönhetően, vagy oly módon, hogy már korábban átkerült valamelyik hadi vagy kamarai tanácsos magángyűjteményébe, vagy az egykori fizetőmesterek családi levéltárába. Az előbbi lehetőségre utal, hogy néhány hadi fizetőmesteri számadáskönyv-kivonat fennmaradt például a Questernberg család iratait magában foglaló Kaunitz családi levéltár jelenleg Brnóban őrzött anyagában, nevezetesen Gerhard von Questenberg Haditanács-alelnök (1624–1646) hivatali iratai között.¹²⁶

A bécsi Udvari Haditanácsnak az iratnyilvántartó-könyvekből és az iratokból álló fő-sorozata (*Hauptreihe*) mellett gazdag „melléksorozata” is van (németül *Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates*). Ennek iratai részben más gyűjteményekből származnak, részben viszont magukból a haditanácsi iratokból, illetve azok különleges mellékleteiből válogatták ki utóbbi öket. E különgyűjteményekből azonban – az említett *Armee-Schemata* mellett – csak két forráscsoport (a *Bestellungen* és a *Kanzleiarchiv*) őriz jelentősebb XVI–XVII. századi anyagot (a különgyűjtemények többsége a XVIII. század első felétől indul), noha néhány tucatnyi nyomtatott rendelet található az ún. *Normalien-Sammlungban* (másként *Militär-Impressenben*), valamint néhány XVII. századi katona-végrendelet a *Testamente* (végrendeletek), *Verlassenschaften* (hagyatékok) sorozatban is.¹²⁷

A *Bestellungen* (kinevezések, javadalmaszások) gyűjtemény (rövidítése: Best.) 15 doboznyi XVI–XVII. századi anyaga 3190 darab különböző kinevezést, utasítást, toborzó-pátenst, hadfelfogadási engedélyt mind a Német-római Birodalomban, mind az örökös tartományokban, menlevelet stb. tartalmaz az 1544 és 1702 közötti időszakból. Az irat-

---

landesfürstlichen Finanzverwaltung, 2004. 147–148. o., ill. *Tomáš Knöz*: Die Gedenkbücher der Kaiserlichen Hofkammer im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*, 2004. 153–161. o., valamint magyar használatukra legújabbán: *Sarusi Kiss*, 2004. és *Pálffy*, 2005.

¹²⁴ ÖStA HKA Kameralzahlamtsbücher Nr. 263. fol. 1^r–668^v és az irodalomból vö. még *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. *MÖStA*, 35. (1982) 413–414. o. és *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 2001. 13–14. o.: Nr. II-9a.

¹²⁵ ÖStA KA ASch Bd. 9 a. fol. 1–388.; *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 2001. 13. o.: Nr. II-9. és részleges elemzése *Rauscher*, *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 2004. 272–277. o. Feldolgozását Kenyeres István végzi.

¹²⁶ Moravský zemský archiv v Brně, G 436, Rodinný archiv Kouniců, Rodinné písemnosti Questenbergů, Gerhard Questenberg, Písemnosti z veřejné činnosti Kart. 730. Inv. č. 6005. (1615)

¹²⁷ *Inventar Kriegsarchiv*, Bd. I. 132–134. o. A nyomtatványok kapcsán vö. még újabban *Rákóczy Rozália*: *Regulamentum militare*, 1699. *HK*, 110:2. (1997) 326–354. o., különösen 353. o.: 207. jegyzet, illetve a XVIII–XIX. századból származókra: *Uő*: *Militaria Hungarica*. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. *Uo.* 112:3. (1999) 663–714. o., valamint a végrendeletekre lásd még *Ságvári György*: *Katonák magyar nyelvű végrendeletei a 18. századból a bécsi Hadilevéltárban című előadását a „Gazdaság- és társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei” címmel az MTA Néprajzi Kutatóintézete által 2006. február 24-én rendezett budapesti konferencián.*

anyag kutatását három egykorú mutatókönyv (*Bestallung-Protokoll*, rövidítése Best.-Prot. Bd. 1.: 1466–1638[–1660], Bd. 2.: [1630–]1639–1685 és Bd. 3.: 1686–1701) segíti. Ezek azért is külön értékesek, mert több esetben olyan iratokat is említenek, amelyeket később más gyűjteményekbe helyeztek át, és utóbb azokból elvesztek, elkallódtak vagy elpusztultak. Ezen iratsorozat szintén alapvető jelentőségű a Habsburg Monarchia katonai elitjének, a XVII. század közepétől kialakuló állandó hadsereg főbb tisztségviselőinek,¹²⁸ valamint az oszmánellenes határvédelmi rendszer irányítóinak karrierjei vagy akár a német nemességnek a török háborúkban való szerepvállalása szempontjából,¹²⁹ mindemellett a gyűjteményben néha még egészen kis várbeli tisztségviselők vagy egyszerű tüzérek kinevezései is találhatók.¹³⁰ De miként korábban Kelenik József, újabban pedig részben Pálffy Géza és Bagi Zoltán kutatásai bizonyították, a *Bestallungok* nélkülözhetetlenek a tizenöt éves háború császári-királyi hadserege fegyverzetének, a hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésének és a hosszú hadakozás egyes hadjáratait irányító katonai vezető réteg feltérképezéséhez is.¹³¹ Sahin-Tóth Péter ugyanakkor ezt az anyagot is jól hasznosította – komoly franciaországi kutatások mellett – a vallon, lotaringiai és francia katonaság ugyanezen háborúban való részvételének teljes körű vizsgálatakor.¹³² Gömörly Gusztáv pedig már a XIX. század végén bizonyította, hogy a harmincéves háborúban szolgált magyar katonaság megismerése sem lehetséges a *Bestallungok* alapos kiaknázása nélkül.¹³³

¹²⁸ Az iratanyag XVII. század végi és főként XVIII. századi részét e szempontból jól hasznosította: *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Budapest, 2004. passim, vö. még korábbi munkáinak jegyzékével (ugyanitt: 347–351. o.), amelyek közül kiemelendő *Uő*: A magyarországi hadügy jogi keretei, 1648–1848. *HK*, 108:2. (1995) 3–24. o., *Uő*: Magyarok a Habsburg-haderőben, 1683–1792. *Uo*. 110:1. (1997) 3–48. o. és *Uő*: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792). *Századok*, 129:4. (1995) 857–872. o., valamint összefoglaló jellel vö. még *Michael Hochedlinger*: Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797. (Modern Wars in Perspective) London–New York–Toronto etc., 2003.

¹²⁹ Ez utóbbi témát vizsgálta többek között a *Bestallungen* első öt dobozának iratanyaga alapján: *Antonio Liepold*: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens: Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 3.: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 767.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998.

¹³⁰ Vö. például egy murányi tüzérét 1568-ból: *Sarusi Kiss Béla*: Murányi katonai utasítások a XVI. századból. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)*, 11:3. (2004) 570–571. o.: Nr. 3.

¹³¹ *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *HK*, 103:3. (1990) 85–95. o., *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Uo*. 104:3. (1991) 80–122. o., *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Uo*. 104:4. (1991) 3–52. o.; *Bagi*, 2001., ill. *Uő*: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Doktori Iskola. Budapest, 2005., ill. az 1597. évi hadjárat kapcsán: *Pálffy*, A pápai vár, 1997.

¹³² *Sahin-Tóth Péter*: La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606). Lille, [1997.], ill. ezen doktori disszertáció eredményeire építve magyarul újabban *Uő*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilo- na tiszteletére. (Szerk. *Klaniczay Gábor–Nagy Balázs*.) Budapest, 1999. 453–465. o.; *Uő*: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok*, 138:4. (2004) 1149–1192. o. és *Uő*: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Szerk. *Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs*.) (Monumenta Historica Budapestinensia, XIV.) Budapest, 2004. 297–304. o.

¹³³ *Gömörly Gusztáv*: Eltűnt magyar ezredek. Adalékok a XVII. századbeli magyar hadügy történetéhez. *HK*, 1. (1888) 527–537. o., vö. még újabban *Czigány*, 2004. 80–85. o.

Az 1711-től fokozatosan kialakított haditanácsi kancelláriai levéltár,¹³⁴ a *Hofkriegs-rätliches Kanzleiarhiv* (rövidítése: HKR KIA) gyűjteménye tizenkilenc tematikus iratcsoportot (I–XIX.) foglal magába, melyekről és az egész irategyüttesről elég jól használható, XIX. század vége felé készült segédlet tájékoztat.¹³⁵ (Néhány [a XI., a XII. és a XIX.] iratcsoport azonban későbbi átrendezések miatt ma már nem tartalmaz dokumentumokat.) A kancelláriai levéltár iratait részben az *Akten des Wiener Hofkriegsrates*ből, részben a Haditanács más gyűjteményeiből válogatták össze, nevezetesen elsősorban olyan okmányokat, amelyek a hadügyigazgatás szervezete és működése szempontjából bírtak alapvető jelentőséggel. Az iratanyag ennek köszönhetően még bőségesen kiaknázható, magyar szempontból alig-alig használt kincsesbányája a Habsburg Monarchia katonai közigazgatása, a törökellenes határvédelem, még hozzá elsősorban a horvát és a szlávón végvidék (majd a Száva és Duna menti XVIII. századi *Militärgrenze*¹³⁶), valamint a hadbiztosságok (*Kriegskommissariat*), a katonai igazságszolgáltatás, a hadsereg-ellátás, valamint a főhadszertárnoki és erődítési főbiztosi tisztségek históriájára vonatkozó különféle forrásoknak. Az iratanyag elsősorban szerződéseket, utasításokat, kinevezéseket, különféle pátenseket, Haditanácshoz intézett jelentéseket, hadiszabályzatokat és rendtartásokat stb. tartalmaz, de gazdag gyűjteményét találjuk itt még a magyar, erdélyi, horvát-szlávón, cseh és morva „országgyűlések” tárgyalásainak is.¹³⁷

Bár eredetét tekintve nem az Udvari Haditanács közvetlen iratanyagához tartozik, mégis mindenképpen szólnunk kell a Hadilevéltár már többször említett gazdag gyűjteményéről, az *Alte Feldakten*ről (magyarosan, bár kevésbé használt kifejezéssel Régi Tábori [másként Hadműveleti] Iratok, rövidítésük: AFA). A XIX. század legelején, a levéltár alapjainak lerakásakor a különféle hadszínterek alapján kialakult és rendezett forráscsoport az egyes hadjáratok és hadműveletek történetére vonatkozóan igen jelentős mennyiségű iratanyagot őriz.¹³⁸ Az iratok az egyes hadszíntereken (török, német birodalmi, francia, velencei stb.) belül kronologikus rendben következnek; év, hónap, a hónapon belül pedig iktatási sorrendi számmal ellátva. Ezt a levéltári hivatkozások két formában szokták megadni: például 1552/2/4. vagy 1665-III-1. Ha általános jellegű, több hónapra vagy az egész hadjárat esztendőre vonatkozó, esetleg datálatlan forrásról van szó, azt általában az adott esztendő – éppen e célra létrehozott, úgynevezett – 13. (XIII.) hónapjának iratmappájában helyezték el. Sok iratmásolat található emellett a gyűjteményben különféle (elsősorban német, osztrák, cseh, galíciai és magyar) tartományi, városi és családi levéltárakból, amelyeket a XIX. század végén a Hadügyminisztérium megbízására főként paleográfiai és nyelvi ismeretekkel rendelkező katonatisztek (na-

¹³⁴ Vö. Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 14–16. o. és Egger, 1983. 333. o.

¹³⁵ *Verzeichnis („Index”) zu den Kanzleiarhiv-Akten des Hofkriegsrates (1391–1968)*: ÖStA KA Archiv-Behef 316–3–16.

¹³⁶ Wagner, 1973.

¹³⁷ Ezen iratanyag egy értékes, erdélyi vonatkozású darabját (ÖStA KA HKR KIA VII. 64.) kiadta: Lukinich Imre: *Geschichte Siebenbürgens von Baron Erasmus Georg Tschernembl. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*, 1. (1931) 133–160. o., vö. még jelentősebb mértékben való magyar használatára: Pálffy, Katonai igazságszolgáltatás, 1995. és Kenyeres István (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta): *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. (A szerkesztésben közreműködött Kis Péter. Munkatársak Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss Béla.)* I–II. k. (Fons Könyvek, II.) Budapest, 2002.

¹³⁸ Inventar Kriegsarchiv, Bd. II. 1–3. o. és Broucek, 1990. 126–127. o.

gyobbreszt a Hadilevéltár akkor munkatársai) készítettek. Ezek az eredeti iratok közé kronologikus rendben besorolva találhatóak, és értéküket gyakran növeli, hogy egy részük eredetije a XX. század nagyobb háborúiban elpusztult.¹³⁹

Tárgyalt korszakunkból az *Alte Feldakten* gyűjteményében éppen 190 új, modern levéltári doboz (Kart. 1. = 1323–1499 [de nagyjából későbbi másolatok], Kart. 2. = 1506–1528 és Kart. 190. = Türkenkrieg, 1699) maradt fenn. Noha a dokumentumok egy jelentős része – teljesen érthetően – nem áll konkrét kapcsolatban magával az Udvari Haditanáccsal, például uralkodói rendeletek különböző tábornokokhoz vagy végvidéki főkapitányokhoz, levelezések, jelentések és más különféle irattípusok a török határvédelem történetéhez¹⁴⁰ (például nagyon sok a Kart. 3–30-ban: 1529–1590¹⁴¹), valamint a török háborúkról (1591/93–1606: Kart. 31–43.,¹⁴² 1660–1664: Kart. 150–165. és 1683–1699: 187–190. stb.¹⁴³) vagy igen nagy mennyiségben (Kart. 47–129.) rendkívül értékes akták a harmincéves háborúról,¹⁴⁴ ennek ellenére számos iratnak valójában az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* gyűjteményében lenne a helye. Ennek több oka van.

Egyrészt a magyar és a birodalom más hadszínterein szolgált generálisok és főkapitányok irathagyatékai gyakran őriztek meg a Haditanácstól hozzájuk vagy beosztottjaikhoz érkezett rendeleteket és egyéb irattípusokat; és tudjuk, hogy a XVI. század második

---

¹³⁹ Vö. pl. az ottensteini Lamberg levéltár kapcsán: Buda expugnata. 1686. Europa et Hungaria. 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. (Szerk. Bariska István–Haraszti György–Varga J. János.) II. k. Budapest, 1986. 888. o.

¹⁴⁰ 1607-ből ezen iratanyagból feldolgozott egy igen értékes határvédelmi költségvetéstervet (AFA 1607/13/1.): *Benda Kálmán*: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Magyarország végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) (Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán.) (Studia Agriensia, 3.) Eger, 1983. 49–59. o., vö. még *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 2001. 8–9. o.: 1–10.

¹⁴¹ Ezen iratokból újabban az 1570–1580-as évekből többet hasznosított a szlavón végvidék történetére vonatkozóan: *Štefanec*, 2001., *Štefanec*, 2004. és vö. még *Sanja Lazanin–Nataša Štefanec*: Habsburg Military Conscription and Changing Realities of the Triplex Confinium (16th–18th Centuries). In: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. (Ed. Drago Roksandić–Nataša Štefanec.) (CEU History Department, Working Paper Series, 4.) Budapest, 2000. 91–116. o., ill. néhány fontosabb irat ebből az anyagból általánosan ismertetett *Elmer*, 1939. 44–46. o.

¹⁴² Ezek közül 1600-ból egy nagyon érdekes hadfelvonulási tusrajzszorozatot (AFA 1600/13/3.) dolgozott fel *Ivanics Mária*: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16–október 13.) *Zalai Múzeum*, 4. (1992) 45–53. o., vö. még az osztrák irodalomból *Cerwinka, Günther*: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. In: *Innerösterreich 1564–1619*. Im Auftrag der Steiermärkischen Landesregierung herausgegeben im Zusammenhang mit der Ausstellung „Graz als Residenz–Innerösterreich 1564–1619”. (Hrsg. Alexander Novotny–Berthold Sutter.) (Joannea. Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek, III.) Graz, [1968.] 409–511. o., valamint Sziszek várának történetére is megjelent néhány irat az 1590-es évekből: *Sisak u obrani od Turaka*, 1993. passim, valamint lásd még a 63–64. jegyzetben már idézett irodalmat.

¹⁴³ A visszafoglaló háború (1683–1699) iratanyagából az elmúlt két évtizedben magyar nyelven számos forrás napvilágot látott: Budától – Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. (Szerk. Szita László.) Pécs, 1987.; *Szita László*: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről, 1688–1690. *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, 25. (1994) 51–124. o., *Uő*: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula város és vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 19.) Gyula, 1995., *Uő–Gerhard Seewann*: A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs–Szigetvár, 1997. és *Uők*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Pécs, 1999. passim, vö. még *Buda expugnata*, II. k. 883–899. o.

¹⁴⁴ Ebből az időszakból több magyar vonatkozású iratot használt, sőt kiadott: *Ballagi Aladár*: Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626. Budapest, 1882. passim.

feléből például sok irat (többek között az ún. *Nogarollische Akten*) származik Ferdinand Graf zu Nogarollnak (†1590), a Németalföldet is megjárt szatmári (1579–1588), majd győri főkapitánynak (1588–1590),¹⁴⁵ vagy a XVII. században Raimundo Montecuccolinak a hagyatékából, aki a különféle hadszíntereken sorra betöltött vezető tisztségei mellett 1660-tól haláláig szintén győri generális, 1668-tól pedig Haditanács-elnök, sőt egyúttal főhadszertárnok (*Oberst-Land- und Hauszeugmeister*) is volt.¹⁴⁶

Másrészt az iratanyagot többnyire mesterségesen alakították ki, és ekkor a különböző hadszínterek eseményei szempontjából több, fontosnak ítélt iratot helyeztek át ide magából az *Akten des Wiener Hofkriegsrat* gyűjteményéből is. Mindez természetesen azt jelenti, hogy a kora újkori hadügy és katonai igazgatás legtöbb témájának vizsgálata során e fontos irategyüttes átnézéséről sem mondhat le a kutató. Sőt, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően, az 1926. május 26-án Baden bei Wienben kötött szerződés értelmében az *Alte Feldakten* anyagából 10 doboznyi (1,90 iratfolyóméter), úgy mond „magyar”, valójában közös osztrák–magyar vonatkozású XVI–XVII. századi anyagot a magyar félnek adtak át – amely ma a budapesti Hadtörténelmi Levéltár *Török-kori Gyűjtemény* elnevezésű fondjában (rövidítése: HL TGy), továbbra is kronologikus rendben, de sajnos évente újraszámozott jelzetek alatt található¹⁴⁷ – ezért a Haditanács, a török háborúk és a határvédelmi rendszer történetének kutatói ez utóbbiakat sem mellőzhetik. Ennek ellenére még számos magyar nyelvű levél maradt – főként végvári kapitányoktól – a Hadilevéltár különféle irategyütteseiben, még magában az *Alte Feldakten* gyűjteményben is.¹⁴⁸ Napjainkban így már egyértelműen kijelenthető, hogy az iratanyag 1926 utáni furcsa „szétválasztása” értelmetlen és felesleges volt, hiszen emiatt fordulhat elő az a furcsa helyzet, hogy például Paul von Sara felső-magyarországi főkapitány-helyettes (1574–1581) levelezésének egy részét Bécsben, míg másik részét Budapesten őrzik.¹⁴⁹

Végezetül egy szemléletes példával szeretnénk érzékeltetni az *Alte Feldakten* jelentőségét a kora újkori közép-európai hadügyigazgatás és a törökellenes határvédelem története szempontjából. Az Udvari Haditanács által szervezett legnagyobb, XVI. századi hadikonferencia, az 1577. augusztus–szeptemberben tartott, nevezetes bécsi nagy haditanácskozás (németül a *Wiener Hauptgrenzberatschlagung*) eredeti jegyzőkönyvét például szintén e forráscsoport őrzi,¹⁵⁰ pedig magát a kötetet nem más, mint Bernhard Reisacher, a Haditanács akkori egyik titkára (*Hofkriegsratssekretär*) állította össze. Az ez ideig nyolc egyéb másolatban ismert forrás alapvető jelentőségű a Habsburg Monarchia

¹⁴⁵ Nogaroll rövid életrajza: Pálffy, 1999. 252–253. o.

¹⁴⁶ Ezek közül azonban a XIX. század végén sokat (de nem mindent, vö. pl. ÖStA KA AFA 156., 159–165. stb. Kartonokban passim) – nevezetesen elsősorban a jeles hadvezér saját írásait, levelezését, jelentéseit, valamint hivatali és családi iratait – mesterségesen egy önálló fondba helyezték át. ÖStA KA Manuskripte, Allgemeine Reihe B/492.: Nachlaß Montecuccoli (4 doboznyi iratanyag). Minderre újabban felhívta a figyelmet: Zachar József: Osztrák hadilevéltári források az 1663–1664. évi eseményekről. In: Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok. (Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs.) Szentgotthárd, 2004. 40–44. o., vö. még a hagyatékokra a régebbi irodalomból Brouček, 1990. 146. o. és Buda expugnata, II. k. 889. o.

¹⁴⁷ A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a királyi magyar nemesi testőrség iratainak levéltári segédlete. (Összeáll. Farkas Gyöngyi.) (Hadtörténelmi levéltári kiadványok) Budapest, 2000. 10–83. o., vö. még Bonhardt Attila: Die k. (u.) k. Militärakten im ungarischen Militärhistorischen Archiv. *MÖStA*, 49. (2001) 434–435. o.

¹⁴⁸ Erre már 1939-ben Elmer Sándor is felfigyelt. Elmer, 1939. 45. o.

¹⁴⁹ Vö. például 1578-ból: ÖStA KA AFA 1578/13/1., ill. HL TGy 1578/1–28. passim.

¹⁵⁰ ÖStA KA AFA 1577/13/2. fol. 1–369.

XVI. századi történetében, hiszen kiválóan tanúskodik a középkori hadügy gyökeres újászületéséről, a hadügyi forradalom közép-európai meghatározó jelenlétéről és a magyarországi határvédelmi rendszernek a birodalom katonai közigazgatása fejlődésében betöltött szerepéről is.¹⁵¹

A modern hadtörténetírás további kutatási lehetőségei a Haditanács iratanyaga alapján

Remélhetőleg a legutóbbi példa is kiválón bizonyította, hogy az *Akten* és a *Protokolle des Wiener Hofkriegsrates* a Haditanács különgyűjteményeinek (*Sonderreihe*) egyes részeivel és az *Alte Feldakten*nel együtt még igen töredékes voltában is alapvető és még csak csekély mértékben kiaknázott forrásbázisa a Habsburg Birodalom XVI–XVII. századi hadügye, háborúi és hadügyigazgatása történetének. Az iratanyag különböző szempontokból történő szisztematikus áttekintése és feldolgozása tehát az utóbbi másfél-két évtizedben az angolszász és a német nyelvterületen egyaránt rohamos fejlődésnek indult új szemléletű, interdiszciplináris modern hadtörténetírás (a „*neue Militärgeschichte*”)¹⁵² számára alap- és részletkutatások egész sorát kínálja – mint többször hangsúlyoztuk, a témától függően szükségszerűen kiegészítve más (kamarai, rendi, családi és egyéb, például városi, vármegyei, káptalani stb.) levéltárak anyagával.¹⁵³ A Haditanács hivataltör-

¹⁵¹ A haditanácskozásra és jelentőségére: *Geöcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *HK*, 7. (1894) 502–537. o. és 647–673. o.; *Schulze*, 1973. 65–69. o.; *Kurt Wessely*: Die Regensburger „harrige” Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576: Mit Beiträgen von *Ekkehard Völkl* und *Kurt Wessely*. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts, 3.) Regensburg, 1976. 38–49. o.; *Kruhek*, 1995. 273–277. o.; ill. az újabb magyar irodalomból: *Kelenik*, 1997. és a haditanácskozás jegyzőkönyvének eddig ismert példányaira: *Géza Pálffy*: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 137:1. (2002) 106. o.: 20. jegyzet.

¹⁵² *Ágoston Gábor* már idézett, e számbeli, főként az angolszász irodalmat összegző tanulmánya mellett lásd összefoglalóan: *Ralf Pröve*: Vom Schmutzkind zur anerkannten Subdisziplin? Die „neue Militärgeschichte” der Frühen Neuzeit. Perspektiven, Entwicklungen, Probleme. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 51. (2000) 597–612. o.; *Bernhard R. Kroener*: Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit. In: Was ist Militärgeschichte? (Hrsg. *Thomas Kühne–Benjamin Ziemann*.) Paderborn, 2000. 283–299. o.; *Michael Hochedlinger*: Quellen zum kaiserlichen bzw. k. k. Kriegswesen. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*, 2004. 162–181. o.

¹⁵³ Néhány követendő példa a hadi, kamarai, rendi és Habsburg családi, sőt olykor vármegyei, városi és káptalani levéltárak együttes használatának eredményeire és lehetőségeire: *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. *HK*, 27–29. (1926–1928) 12 közlemény; *Gecsenyi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárbán a XVI–XVII. században. *Uo.* 31:4. (1984) 664–686. o., *Uő*: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben) In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött *Gerics József* professzor tiszteletére. (Szerk. *Draskóczy István*.) Budapest, 1994. 165–175. o., *Uő*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődvár megjelenése) In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. (Szerk. *E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László*.) Budapest, 1991. 145–158. o., vö. még újabban *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció, 23.) Budapest, 1995.; *Pálffy*, 1995., *Pálffy*, 1999. és *Uő*: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. *HK*, 115:4. (2002) 923–1007. o., ill. *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok*, 135:6. (2001) 1349–1412. o., *Uő*: A kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. Ph.D.-értékezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Budapest, 2002.; *Kerekes*, 2004. és *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. k. (Doktori mestermunkák) Budapest, 2004.

ténetének elkészítése mellett¹⁵⁴ kiváló lehetőség nyílhat a dunai monarchia katonai elitjének olyan gondos vizsgálatára, mint nemrég például a XVII. század második felében működő Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*) vagy a brandenburgi udvari hivatalnokréteg, vagy akár a XVI. századi augsburgi városi elitre vonatkozóan történt.¹⁵⁵ A közép-európai hadtörténetírás közös adóssága ugyanakkor a XVI–XVII. századi törökellenes határvédelmi rendszer történetének világnyelven történő összegző megírása,¹⁵⁶ a magyarországi hadszíntér kora újkori két legnagyobb háborúja (1591/93–1606 és 1683–1699) forrásokra épülő szisztematikus feltárása,¹⁵⁷ valamint az állandó hadsereg és a főhadbiztosság (*Oberkriegskommissariat*) kialakulásának modern feldolgozása.

A Haditanács most bemutatott XVI–XVII. századi iratanyaga ugyanakkor fontos segítséget nyújthat a hadsereg és társadalom újabban mind angolszász, mind német területen sokat elemzett¹⁵⁸ kérdéskörének a magyar és a horvát végeken való vizsgálatához és

¹⁵⁴ Az eddigi egyetlen rövid összegzés: *Regele*, 1949.

¹⁵⁵ *Stefan Siennl*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I.: Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs, 17.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2001.; *Peter Bahl*: Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Beiheft 8.) Köln–Weimar–Wien, 2001.; *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts*. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620. (Hrsg. *Wolfgang Reinhard*.) Berlin, 1996.

¹⁵⁶ Erre további irodalommal *Pálffy*, 1996. és *Pálffy*, Die Türkenabwehr– ein Forschungsdesiderat, 2002., ill. *Kurt Wessely*: The Development of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century. *Austrian History Yearbook*, 9–10. (1973–1974) 55–110. o.

¹⁵⁷ Az eddigi eredményekre: Die Türkenkriege in der historischen Forschung. (Hrsg. *Zygmunt Abrahamowicz*.) (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 13.) Wien, 1983. Egy remek XIX. századi tanulmány-példa, kifejezetten a *Kriegsarchiv* iratai alapján: *Gömöry Gusztáv*: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. A cs. és k. hadi levéltár kiadatlan okiratai fõlhasználásával. *HK*, 5. (1892) 299–322. o. és 609–635. o.; *Alfred H. Loeb*: Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606. Bd. I. Vorgeschichte. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, VI.) Prag, 1899.; *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). (Archiv für österreichische Geschichte, 135.) Wien, 1993., valamint gondos isztambuli és bécsi forrásfeltárás alapján a háború egy-egy különleges aspektusára: *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban (1593–1606). (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22.) Budapest, 1994. és *Uő*: Kozák segédcapatok Habsburg-szolgálatban (1593–1606). In: Tanulmányok Perjés Géza emlékére, 2005. 291–295. o., végül újabban összefoglaló jelleggel, de túlnyomórészt csupán a korábbi irodalom alapján *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000., ill. a felszabadító háborúra *Szita Lászlónak* a 75. jegyzetben idézett munkái mellett *Szakály Ferenc*: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Budapest, 1986., valamint egy hasznos közlemény még a XIX. század végéről: *Gömöry Gusztáv*: A bécsi császári udvari haditanács viszonya a hadvezérekhez. A hadi levéltár adatai alapján. *HK*, 3. (1890) 286–296. o. Az 1663–1664. évi nagy török háborúra a legtöbb bécsi anyagot használta: *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). (Burgen-ländische Forschungen, 48.) Eisenstadt, 1964. és újabban ezek fontosságára hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet: *Zachar*, 2004. 38–45. o., ill. a háború történetének német viszhangját elemezve szintén kutatót a Hadilevéltárban: *G. Etényi Nóra*: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003. Vö. még ugyancsak használta a *Kriegsarchiv* anyagának egy részét az 1551–1552. évi török háború keresztény oldalról történő bemutatásához: *Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985.

¹⁵⁸ Az újabb angolszász irodalomból (természetesen a teljesség igénye nélkül): *I. A. A. Thompson*: War and Society in Habsburg Spain. Aldershot, 1992.; *Peter H. Wilson*: War, State and Society in Württemberg, 1677–1793. Cambridge, 1995.; *Frank Tallett*: War and Society in Early Modern Europe 1495–1715. London, 1997.; *J. R. Hale*: War and Society in Renaissance Europe 1450–1620. Montreal and Kingston–London–Buffalo, 1998.; *M[atthew] S. Anderson*: War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789. London, 1998.; *Robert I. Frost*: The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. Harlow, 2000. és *Hochedlinger*, 2003., ill. a németből *Krieg* und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen

a kora újkori Európa egyik legérdekesebb és legnépesebb (16-22000 fős) katonarétege, a magyar, horvát, szerb és a gyakran elfeledett, nem csekély számú XVI–XVII. századi német végvári katonaság mindennapi életének alapos feltérképezéséhez is.¹⁵⁹ Mindemellett a fentiekben ismertetett forrásanyag számos esetben lehetővé teszi más diszciplínákkal, például az újabb időben ugyancsak nagy fejlődésnek indult kora újkori régészettel való együttműködést is, amint ezt nemrég a stájer segítséggel Kanizsa mellett felépült Bajcsavár (1578–1600) kutatásának példája bizonyítja.¹⁶⁰ Mindezek együttesen remélhetőleg elősegítik majd, hogy a Habsburg Birodalom hadügyének, valamint a török háborúknak és az oszmánellenes magyarországi határvédelmi rendszernek a története méltó helyre kerüljön az európai és amerikai (német és angol nyelvű) történetírásban is. Mivel pedig az Udvari Haditanács iratanyagának XVI. századi része többnyire kifejezett *Hungarica*, de még a XVII. századi iratok egy igen jelentős része is a közös osztrák–magyar hadügy történetére vonatkozik, ezért ehhez a magyar hadtörténetírás is nagymértékben hozzájárulhat. Jelen levéltári és szakirodalmi áttekintés e felelősségteljes feladathoz kívánt a magyar kutatók számára segítséget nyújtani.

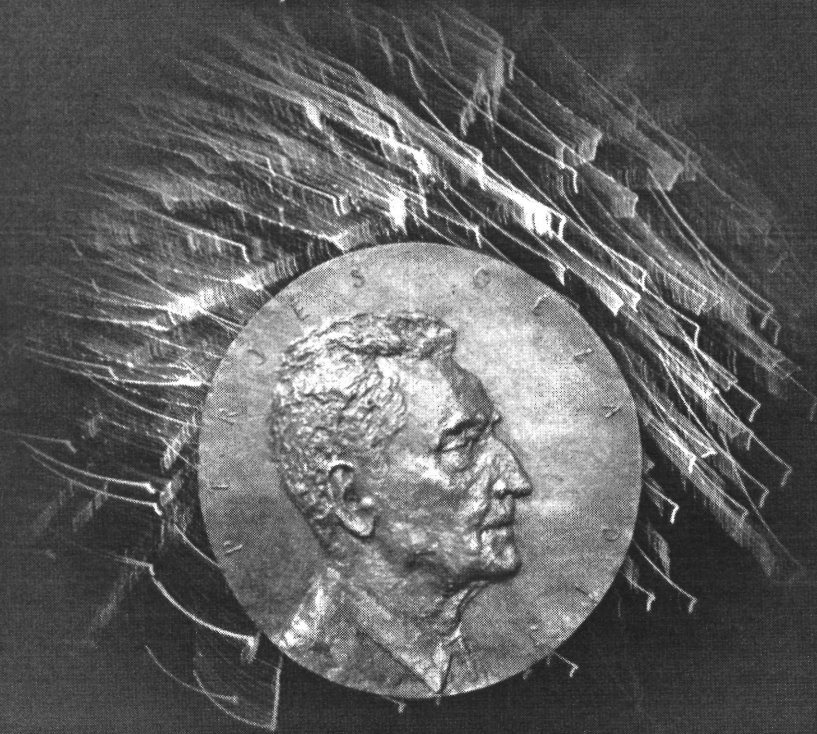
Neuzeit. (Hrsg. Bernhard R. Kroener–Ralf Pröve.) Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996.; Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel. (Hrsg. Karen Hagemann–Ralf Pröve.) Frankfurt am Main, 1998.; Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit. (Hrsg. Stefan Kroll–Kersten Krüger.) Hamburg, 2000. és Kroener, 2000., ill. igen jól használhatók még a témakör modern szempontú kutatásához az alábbi német nyelvű weblapok: <http://www.amg-fnz.de/> és <http://www.uni-tuebingen.de/SFB437/> (a letöltések ideje: 2006. február 8.), valamint egy hasznos francia összegzés: Jean Chagniot: Guerre et société à l'époque moderne. (Nouvelle Clio: L'histoire et ses problèmes) Paris, 2001. A magyar irodalomból (a bécsi levéltári anyag használata nélkül): Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és a hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983., *Uő*: „Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és a hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985. és újabban vö. még: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). (Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán.) (Studia Agriensia, 9.) Eger, 1989. és Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenskú, politickú, hospodárske aspekty a súvislosti) Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 14.–15. novembra 2001. / Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések) A bratislavai nemzetközi tudományos konferencia anyagai 2001. november 14–15. (Ed./Főszerk. Vojtěch Dangel–János J. Varga.) Bratislava, 2002.

¹⁵⁹ További irodalommal részletesen: Géza Pálffy: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch*, 123. (2003) 111–148. o.

¹⁶⁰ Kovács Gyöngyi–Pálffy Géza–Vándor László: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei/Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: Neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600). *Archaeológiai Értesítő*, 125. (1998–2000) 85–119. o. és Weitschawar/Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeli Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. (Szerk. Kovács Gyöngyi. A szerk. munkatársa: Kőfalvi Csilla.) Zalaegerszeg, 2002., valamint újabban Pálffy, A Bajcsavár vezető út, 2003.

Az értelem bátorsága

TANULMÁNYOK
PERJÉS GÉZA EMLÉKÉRE

Argumentum